

HADİSDE İSRALİYÂTA BAKIŞ II

--- KA'BU' L- AHBÂR---

Veli ATMACA*

Önceki sayıda yayımlanan makalemizde, İsrâiliyât ve Hadis'te İsrâiliyat'ın yeri hakkında genel çerçeveyi çizdik. Misallerle hacmi genişletmemeye gayret ettik. Haddizatında konu oldukça geniş ve teferruatlıdır. Fakat biz ileriki çalışmalarımızda bu konuyu gereğince araştıracağımız için burada mümkün mertebe özetlemeye çalıştık.

Böyle bir konuyla yakından ilgili şahısların da mutlaka tanıtılması icab eder. Meselenin râvi açısından incelenmesi de mevzû'un aydınlanması itibarıyla ehemmiyet arz ettiğinden, isrâiliyat rivâyet etmiş olan şahısların en önemlilerinden birisi kabul edilen **Kâ'bu'l- Ahbâr**'ı tanımaya çalışacağız.

A- KÂBU'L- AHBÂR

1- İsmi, Nesebi, Nisbesi ve Künyesi

Bazı araştırmacılar, Kâ'b adının aslında İbrâni olup, Akıba veya Ya'kob olduğu fakat bilahare Arapça Kâ'b ismine çevrildiği⁽¹⁾ görüşündedir. **Kâ'b'ın meşhur sıfatı da el- Ahbâr 'dır.**⁽²⁾

(1) İ. A. , Kâ'b Maddesi , VI/2. Ancak bu görüşü destekleyecek ipuçları yeterli değildir. Bize göre Kâ'b, aslen arap olduğu için isminin de arapça düşünülmesi icabeder.

(2) Bu kelime de "Hibr" kelimesinin cemisi olup, "Habr" şeklinde okunur. Âlim, zâhid ve din adamı gibi anlamlara gelir. "Ahbar" kelimesinin uygun olmadığı; "Hibr" denmesinin doğru olacağı hakkında bkz. Fîrûzâbâdî, Kâmus, II/3, Habr veya Hibrin cemisi olan, Ahbar İbrânicedir "haber" kelimesinden alınmıştır. Bkz. İ. A. Kâ'b maddesi, VI/3 Hibr, birçok kitap ve kutsal metinlere sahip olan kişidir, diyenler de vardır. Bkz. İbn Hacer Tehzib, VIII/ 439; Ebû Nu'aym, Hilye, V/364 Zâhid el- Kevserî de : Kâ'b, Yahudi âlimlerinden olup, (Yahudilerin din) kitaplarına en vâkıfı ve en bilgilisi der. Bkz. Makâlât, S: 32.

* HR. Ü. İlahiyat Fak. Hadis Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

Kâ'bu'l- Ahbâr'ın künyesi "Ebû İshâk" olup ismi de Kâ'b b. Mâtî'dir. Nisbesine gelince, kaynaklar ittifakla onun el- Himyerî diye belirtirler.⁽³⁾

Himyer ise Yemen'de bir Arap kabilesi olup, birçok küçük kabilenin aslı durumundadır.⁽⁴⁾ Dımaşk'da bir mahalleye de Himyerîler denirdi.⁽⁵⁾

Dil itibariyle fasih olan bu kabilenin insanları arapça konuşuyorlardı. O zamanlar "Sâmî Dilleri", lâfız ve anlam bakımından birbirlerine yakın bulunuyorlardı. Araplar Babililer, Asurlular, Habeşliler, Fenikeliler tercümanlıklarını birbirleriyle anlaşıyorlardı. İbranca ve Süryanca da aşağı yukarı böyle idi. Bu kavimler, önemli kültür ve medeniyetler kurmuşlardır.⁽⁶⁾ Bu iletişim sebebiyle bölge insanların olduğu gibi Kâb'ın da bir çok din ve kültüre âşina olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

Bu kabile, cenûbi arabistanın büyük bir kısmına hakim idi. Doğu Afrika'dan hind Okyanusu sahillerine kadar işgal etmişlerdi. M.Ö.II. asra kadar Himyerîler hakkında geniş bilgiye rastlanamıyor. İmparator II. Costantius (337- 361) zamanında buraya hristiyanlık girdi. 521' de nhabeshilere karşı ayaklandıklarında ise başlarında Müsevî Zü Nuvâs, Necran hristiyanlarına karşı savaş da yapmıştır.

M. 570 senelerinde Himyerîler İranlıları memleketlerine davet ediyorlardı. İran valileri merkez olarak San'a şehrini intihab ettiler. Hz. peygamber ilk elçilerini buraya gönderdiği sıralarda Himyerî Krallığı artık yoktu.⁽⁷⁾ Bu sebeple burada İran asıllı insanlar da mevcut olup, İran'ın dîni inançları da Yemen'e gelmiş, Vehb ve kardeşi Hemmam b. Münebbih gibi önemli alimler yetişmiştir.⁽⁸⁾

Yemen'de yahudilik ve hristiyanlık, yanında "güneşe tapma" da vardı. San'a da Kisâm dedikleri bir ev inşa edilmişti ki orada kurban keserlerdi.⁽⁹⁾

İslâm, kendilerine tebliğ edilince Himyerîler ve İranlıların San'a da bulunan ahfadı yeni dini kolaylıkla kabul etmişlerdi.

Bir rivayete göre Hz. Peygamber Himyer'i övmektedir.⁽¹⁰⁾

(3) Yahya b. Main, Tarih, II/496; Ebû Nu'aym, a.g.e., V/364; İbn Esîr, el- Lûbâb fi Tehzîbi'l- Ensâb, I/ 393; İbn Hacer, Tehzib, VIII/438; zîrikilî, el- A'lâm, VI/ 85; İbn Tağrıberdî, en- Nücûmü'z- Zâhire, I/90. Kâ'b'ın, ismi, künyesi ve nisbesinde ihtilaf olmamakla birlikte, neee binde zikredilen isimlerden ve hangi alıeye mensub olduğu hakkında oldukça fazla miktarda farklılıklar mevcuttur. Bunun detayı şu anda biz ilgilendirmedği için, ihtilafları zikretme durumunda değiliz. Ancak Yukarıdaki kaynaklarda bu mesele hakkında geniş bilgi mevcuttur.

(4) İbn Esîr, el- Lûbâb, I/393. Bazı müellifler Himyerî de üç guruba ayırırlar. Bunlar, Himyer- i Ekber, Asğar Himyer- i Ekber, Gavs ki ona Himyer- i Ednâ da denir. Bunların yeri Yemen'dir. Bir de kekeme, peitek konuşan Himyerîler vardı. Ancak Himyer- i Ekber ve Asğar bunlar gibi değil ; bir çok fasihleri ve şairleri vardı. Kâ'b' da Himyer- i Ekber'e mensuptur. Bunlar Kâhtan oğullarıdır.Yakut, Mu'cemu'l- Buldân,II/307 ; Sem'ânî, el- Ensâb, II/270; Kehhâle Mu'cemu Kabâil'i'l-Arab, I/305.

(5) Yakut, a.g.e.,II/307

(6) N. Çağatay, İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi. s. 29.

(7) İ. A. Himyer Mad. V/488

(8) Bu iki kardeş hakkında bilgi, sayıda yayınlanan makalede verildi.

(9) Kehhâle, Mu'cemu Kabâil'i'l- Arab, I/306.

(10) İ. A. Himyer Mad. V/488

2- Müslüman Oluşu, Tabakası ve İlmi Kişiliği

Kâ'bu'l - Ahbâr'ın müslüman olmasına sebep teşkil eden hâdiseler konusunda birbirinden farklı rivâyetlere sahibiz. Bunlardan birisi Hz. Ali Yemen'e gittiğinde orada Ka'b ile arasında konuşmalar geçti. Neticede müslüman oldu.⁽¹¹⁾ İkinci sebep olarak, bir sahâbî, Nisâ Sûresi 46. âyeti okuyordu. Ka'b müslüman oldu ve Rûm Gazvesine katılmak için Hz. Ömen'den izin istedi ve katıldı. Fâtır Sûresi 31-33. âyetler sebebiyle müslüman oldu diyenlerde vardı.⁽¹²⁾ Bir başka sebep ise, Ka'b'ın Ebû Müslim el- Halebî adında hocası vardı.O, Ka'b'ı Hz. Peygamber'e gitmesi hususunda teşvik ediyor; acele etmediği için de ayıplıyor, kınıyordu. Nitekim yola çıktı. Fakat Resûlullah'ın vefat haberini yolda duydu⁽¹³⁾ ve geri döndü.⁽¹⁴⁾

Kâ'b müslüman olunca bazı yahudî alimleri tarafından tenkit edildi. Kâ'b onlara: "Ben Mûsâ'nın dini üzereydim, Muhammed'in dinine uydum, yahudilikten ayrıldım." şeklinde cevap vermiştir.⁽¹⁵⁾ Ebû Reyve ise, İslâmî silahla yıkamayanlar arasında yahûdî din adamlarının zahiren müslüman görünerek, çeşitli hilelerle islamı yıkmaya çalıştıklarını ifade ettikten sonra bunların en hilekârları olarak Ka'bu'l Ahbar vehb b. Münebbih ve Abdullah b. selâm'ı zikretmektedir.⁽¹⁶⁾ Böyle bir iddiayı doğrulayacak katî delil bulunmayınca bunu kabul etmek mümkün değildir. Ancak bu iddiayı reddetmek için de kuvvetli delillerin bulunması icabeder. Bu gibi iddaaları red niteliği taşıyan yazılarda, hissiyat hakim olduğundan tatmin edici cevabı bulamıyoruz.

Herne kadar bu sebepler bize, Kâ'b'ın müslüman oluşunun ilk zamanlara rastladığını imâ etmiş olsa da, biyografi eserlerinde, kâhîr ekseriyetle Hz. Ömer zamanında İslam'a girdiği belirtilmektedir.⁽¹⁷⁾ İbn Abbas'ın Kâ'b'a: Seni, Hz. Peygamber ve Ebû Bekr zamanında müslüman olmaktan alıkoyan sebep ne idi ki, Hz. Ömer zamanında müslüman oldun? sorusu bu ihtimalin tercih sebebinin oluşturmaktadır.⁽¹⁸⁾ İslam'a giriş yılının H. 12 olduğunu belirten tek rivayet, İbn Hacer'in, el- İsbâbe'sinde mevcuttur.

Kâ'b'ın tabakası hakkında da biyografi alimleri ihtilaf etmektedir. Ba-

(11) İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/183.

(12) İbn Manzûr, age., XXI/181, 184.

(13) İbn Esîr, Üsdü'l- Gâbe, IV/247; İbn Manzûr, age., XXI/181.

(14) Şemseddin Sâmî, Kâmusu'l- Alâm, I/3867.

(15) İbn Manzûr, age., XXI/184.

(16) Ebû Reyve, Muhammed, Sünnetin Aydınlanması, (Trc.), s. 163

(17) Kevserî, Makâlât, s. 32.

(18) İbn Esîr, Üsdü'l- Gâbe IV/247; İbn Hacer, el- İsbâbe, V/322; Tehzîb, VIII/439; Sem'âni, el- Ensâb, II/271; İbn Manzûr, age., XX/182. Hz. Peygamber zamanında, Hz. Ebû Bekr'in hilâfeti sırasında müslüman olduğunu belirten rivâyetler için bkz. İbn Abdilhâdi, Tabakâtu Ulemâ'il- Hadis, I/105. İbn Hacer, el- İsbâbe, II/23, 322; Ziriklî, el- Alâm, VI/88; İzmîrî, Siyer-i Ceille- l Nebvî, s. 16. İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/181, 182; İbn Tağriberdî, en- Nucûm, I/90. Bazı kaynaklar onun Yemen'de müslüman olduğunu ve Hz. Ömer zamanında Medine'ye geldiğini belirtir. İbn Kutaybe, el- Maârif, s. 430; Zehebî, Siyeru Alâmi'n- Nubelâ, I/489. Bütün bu ihtimaller arasında Adetâ tercih yapamayan Zehebî, Onun Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslüman olduğunu belirtmekle yetinir. Zehebî, Siyeru Alâmi'n- Nubelâ, I/489

zıları onu Tabii'dir der Şam'lı tabiiiler kısmında sayarlar.⁽¹⁹⁾ Bir kısım ulemâ da onu "muhadram" olarak addeder.⁽²⁰⁾ Zira Kâ'b, câhiliye dönemini de görmüş ve Hz. Peygamber'den yaş itibariyle daha büyüktür.

Hadis ıstılahındaki tarifine ve lügatçılarının izahına göre⁽²¹⁾ biz Ka'b'ın muhadrem sayılması görüşündeyiz. Çünkü, Hz. Peygamber'den yaklaşık 10 yaş büyük olan bu şahıs, ömrünün takriben son 30 yılını müslüman olarak geçirmiştir. "Ahbâr" Ka'b'ın sıfatı olmakla onun ilmi kişiliğini belirten bir nitelemedir. Çünkü bu kelime - daha önce de geçtiği gibi - bilgin, din alimi gibi anlamlara gelir. Ebû'l- Esved'den gelen bir görüş şöyle nakledilir: Kâ'b'dan naklettığınız herşey, eğer o "Tevrat'da yazılıdır" demişse aynen vardır. O, size yalan söyleyebilir, ancak Tevrat da sizin kitabınız gibidir...⁽²²⁾ İleride vereceğimiz misallerde de görüleceği üzere Kâ'b, bu derin malumatayle isrâiliyatı bu ümmete idhal eden önemli şahıslardan biri olup, Ev'ye- i İlimden, kibâr- ı ulemâ- i ehl- i kitaptan idi.⁽²³⁾ Kâ'b'ın zamanında önemli bir ilmi mertebeye sahip olduğu çeşitli şekillerde belirtilmektedir.⁽²⁴⁾

İbn Zübeyr'in, önüne Muhtar'ın⁽²⁵⁾ başı getirilince: "Saltanatımda vuku' bulacak her şeyi Kâ'b bana önceden söyledi. Sadece beni, sakıflı birinin öldüreceğine dair söylediği durum gerçekleşmedi. İşte onun kafası önümde" derken Haccac'ın⁽²⁶⁾ kendisi için gizlendiğini bilmiyordu.⁽²⁷⁾ Kâ'b'ın gaybî haberleri bundan ibaret değildir. O, Hz. Ömer'in Tevrat'taki sıfatlarından bahseder, cehennem kapısına dikilip insanları oraya düşmekten kurtardığı,⁽²⁸⁾ ömür dilemesi halinde Allah'ın, Ömer'e mühlet vereceği ve Ömer'in vefatını üç gün önceden haber vermesi⁽²⁹⁾ gibi daha birçok rivâyet ve görüşler serdedir.

Ka'b'ın râvileri kısmında da görüleceği gibi bazı sahabîler dahil birçok tâbiûn ondan ilim almışlardır. Meselâ, Ebû Hüreyra, Mûsâ b. Ali'ye "Ümmü Hinver"i niçin terkettiğini sorunca, Mûsâ: orası harabedilen yerlerin ilki

(19) İbn Hacer, el- İsâbe, V/323; Tehzib, VIII/438, Zirikî, el- Alâm, VI/85. İbn Tağrıberdi, en- Nücûm, I/90, Kevserî, age, s. 32.

(20) Suyûtî, Tedrib, II/238,239; Yahya b. Mâlin, Tarih, II/496; (Eserin Muhakiki, dipnotta "sika muhadram" tabirini kullanmıştır.) İbn Hacer, Tehzib, VIII/438, Müellif, Cahiliye devrinde yaşadığı söylenmektedir, diyerek tereddütlü bir lâtiz kullanmıştır. Ancak Ebû Zehv de Kâ'b'ın muhadrem olduğu kanaatindedir. Kevserî, Makâlât, s. 32, Ebû Zehv, el- Hadis ve'l- Muhaddisün, s. 180, İ. Canan, Kütüb- i Sitte, I/538, Zaten Dârâkutnî de, Zikru Esmâ'îl- Tâbilin, II/213'de Kâ'b'ı zikretmemektedir.

(21) Nevevî, Takrib, I/238, Suyûtî, I/238 (Muhadram, kelime olarak, durumu belli olmayan şeye illak olur. Yukarıdaki kaynaklar ya nında bkz. Hâkim, Ma'nifetu Ulum'il- Hadis, s. 44; T. Okçu, Bazı Hadis Mesaleleri Üzerine Tetkikler, s. 74. Fakat İbn Kesir, onlar Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş fakat O'nu görmemişlerdir" demektedir.

(22) İbn Hacer, el- İsâbe, V/324.

(23) İzmîrî, Siyer- i Celle- i Nebevî, s. 16-17. (Burada bir hususa dikkat etmek lâzımdır. Bazı yazarların belirttiği şekilde bu konuda en eski râvi olmadığı gibi rivâyetleri ağızdan- ağıza gelmiş değildir. Kâ'b'ın rivâyetleri çeşitli kaynaklarda dağınık vaziyette ama yazı ile tespit edilmiştir. Belki yazıya geçmeyenler de vardır.) Bkz. İ. A. Kâ'b Maddesi, VI/2- 3.

(24) Ahmed b. Hanbel, Kitâbu'l- İlel, s. 18; Aşağıdaki Kaynaklarda ise Muâviye, onun hakkında: "Biz, onun hakkında her ne kadar aşırı gitsek de, O'nda meyveler misâli(cok) ilim vardır" diyerek kanaatini belirtmiştir. Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, II/358; İbn Hacer, Tehzib, VIII/439; İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/186.

(25) Muhtar es- Sakafî, peygamberlik iddiasında bulunup, bazı fitnelere sebep olduğu için H. 67'de Kufe'de öldürüldü.

(26) Haccac b. Yusuf es- Sakafî, Emevi Umerâsından olup, İbn Zübeyr'i katletmiştir. H. 95'de ölmüştür. Ş. Sâmî, Kâmus, III/1928- 1929.

(27) İbn Esîr, el- Kâmil, IV/360, İbn Hacer, el- İsâbe, V/323.

(28) Suyûtî, Tarih'u'l- Hulefâ, s. 140.

(29) İbn Esîr, el- Kâmil, III/49-50; Suyûtî, age., s. 145. Bu rivâyetin uydurma olduğu hakkında bkz. Ebû Zehv, el- hadis, s. 182-183

olup, sonra enkazı üzerine Ermenistan kurulmadı mı? der, Ebû Hureyra : Sen bunu Hz. Peygamber'den veya Tevrat'ı ve Kur'an'ı bilen Kâ'b'dan duydu mu? diye sorar.⁽³⁰⁾Hatta Ehl- i kitab alimlerinden Abdullah b. Selâm⁽³¹⁾ bile zaman zaman ona soru sorardı.⁽³²⁾

Bir kaç yönden önem arzeden şu rivâyeti nakletmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Ka'b: Gökyüzünün Melik'inden yeryüzünün melikine lânet olsun dedi.

Ömer: Nefsi muhasebe eden haric deyince

Kâ'b : Yemin ederim ki o Tevrat'ta var, ona mutlaka uyarım. Böylece Ömer, hemen secdeye kapandı.⁽³³⁾

Az ileride bahsedeceğimiz Kâ'b'ın faâliyetleri bölümüyle ilgili olarak, gerçekten iddia edildiği gibi Kâ'b Hz. Ömer'den rahatsız oluyor da, katli hakkındaki gelişen olaylardan haberdar mı idi? Ayrıca bu rivâyet Tevrât'ta var mıydı? Yoksa Ömer'in mimikleri karşısında bu görüşü Tevrât 'a mı dayandırmaya çalıştı?⁽³⁴⁾ İbârede Kâ'b'ın tâbî olmaktan kastı ne idi? Hz. Ömer'in secdeye kapanmasına bir Tevrât rivâyeti mi sebep olmuştu?

Bu ihtimallere cevap verebilmek için bu ve ilgili diğer rivâyetler üzerinde ayrı bir çalışma yapmak icabeder. Kâ'b'ın Hz. Ömer dahil olmak üzere bazı sahabilerle münasebetinden ileride bahsedeceğiz.

3- Kâ'b'ın Gittiği Yerler, Faatliyetleri ve Ölümü.

Bilindiği gibi Kâ'b Yemen asıllıdır. Müslüman olunca Medine'ye gelmiş bilahare Hz. Ömer'le Kudüs seferine katılmıştır.⁽³⁵⁾Ahir ömründe Şam'a gitmiş ve Hıms'a yerleşmiştir. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda bunun haricinde bir bilgiye rastlayamadık.

Vasıflı bir kişi olarak Kâ' b, uğradığı yerlerde üst seviyedeki insanlarla muhatap olmuş, zaman zaman görüşlerine müracaat edilen birisi olmuştur. Şam'dan sonra Mısır ve Irak'ta taûndan bir çok insan telef olmuş, mal ve miras konusunda Hz. Ömer onunla istişarede bulunmuştur.⁽³⁶⁾Kâ'b da : " Hayır öyle yapma ! Çünkü kötülük on kısım olup, dokuzu doğuda biri batıdadır. İyilik de on kısım olup, dokuzu batıda biri doğudadır. Şeytanın boy-

(30) İbn Abdİlhakem, Futûhu Mısır, s. 232.

(31) Bazı araştırmacılar, "Selâm" şeklinde okumaktadırlar. Fakat doğrusu "Selâm"dır. İbn mâkûlâ, el- İkmâi, IV/403

(32) İbn Hacer, el- İsbâbe, V/324

(33) Suyûtî, Tarih s. 125.

(34) Kevserî, Hz. Ömer'in Ka'b'ı, tehdid edışı ve itham altında bırakıcı ifadelerinden sonra Kâ'b'ın böyle bir kehanette bulunuşunu izah ederken. "Kâ'b bunları içine attr" demektedir: Makâlât, s. 33.

(35) A.b. Hanbel, Kitâbu'l- İlel, II/51; Zirikî, el- Alâm, VI/85;: A. Kâ'b Maddesi VI/3;

(36) İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/182

nuzu ve şifa bulmaz her türlü hastalık buradadır. "diye cevap vermiş, Ömer de Şam'dan başlamıştır.⁽³⁷⁾

Eğer şu rivâyet doğru ise ; Kâ'b'ın Hz. Peygamber'in son söylediği şey ne olduğunu sorması ve Ömer'in cevap vermemesi ve Ali'ye sor deyince, gidip bu son sözün "namaza itina" olduğunu öğrenme gayreti⁽³⁸⁾ ile aslında neyi amaç edindiğine anlam veremiyoruz.

Bir rivâyete göre Abdurrahman b. Avf vefat edince malının ne olacağı hususunda Hz. Osman'la Ebû Zerr arasındaki anlaşmazlıkta⁽³⁹⁾ veya Şam'da fakirleri zenginlere karşı tahrik etmesiyle Muâviye'nin şikayeti üzerine Medine'ye çağırılan Ebu Zerr ile Halife Osman'ın münâzarasında, Kâ'b Hz. Osman'ın görüşünü desteklediği için Ebû Zerr'in onun Yuhudiliğini dile getirerek tartaklaması⁽⁴⁰⁾ Kâ'b'ın Şam'a giderek Muâviye'nin sarayında üst düzeyde iltifat görmesine,⁽⁴¹⁾ dolayısıyla o zamanki siyasî çevrede yerini almasına sebep olmuştur.

Siyâsi tercihini belirleyen bir başka rivâyetde, Hz. Osman fitne söylentileri sebebiyle valileri toplayıp görüştükten sonra bir şair, "Osman'dan sonra halife Ali olacaktır" diye şiir söylerken Kâ'b: Yalan söylüyorsun, Osman'dan sonra şu beyaz katırlı adam halife olacaktır. O, daha o zamandan buna tama etmiştir⁽⁴²⁾ diyerek karşı çıkmıştır, bu sözülle Muâviye'yi kastetmiştir.

Hz. Ömer de Mescid- i Aksâ'yı temizleyip hizmete açacağında namazgâhı tayin hususunda istişâre eder. Kâ'b Kaya'nın arkasındaki mekânı işaret eder. Hz. Ömer buna sinirlenip, "sana yahudilik karışmış" diyerek uyarmıştır.⁽⁴³⁾

Hakkında daha başka misâller de verilecek olan Kâ'b'ın faaliyetlerinin, dini bozmak, Hz. Peygamber'e iftira isnad etmek vs. gibi maksatlı olduğunu iddia edenler de vardır⁽⁴⁴⁾

Âhir ömründe Hıms'a yerleştiğini belirttiğimiz Kâ'b, Hz. Osman'ın şe-

(37) İbn Esîr, el- Kâmil, II/561- 562. Bu subjektif ve tutarsız görüşün, Ömer'in kararına etki ettiğini düşünmek biraz zordur. Hem Hadiste "Allah c.c İndirdiği her derdin devasını da indirmiştir" şeklinde hüküm bulunmaktadır. Biz bu rivayette, Emevi Abbasi çekişmesinin tesirini hissediyoruz. Buhârî, Tıb/İ, Nr. 5678 bu rivâyet Buhari'nin bab başlığıdır; İbn Mace, Tıb/İ, Nr.3436, 3439; Müsned, II/Nr. 3578, 3976, 3622, 4334

(38) İbn Sa'd, Tabakât, II/262- 263

(39) İbn Teymiyye, Minhacu's- sünne , VI/273

(40) İbn Esîr, el- Kâmil, III/15. T. Koçyigit, Münakaşalar, s. 27

(41) İ. A. Kâ'b Maddesi, VI/3.

(42) İbn Esîr, age. II/156

(43) İbn Teymiyye, Mecmu'atu'r- Resâil, II/61- 62.

(44) Ebû Reyve, age, s. 170.

hadetin den önce H. 32. yılında , 104 yaşında iken bu beldede vefat etmiştir.⁽⁴⁵⁾ Fakat vafat tarihi ve mezarının yeri hakkında farklı görüşler mevcuttur.⁽⁴⁶⁾

B- Kâ'b Hakkındaki Cerh ve Ta'dil Hükümleri

Kutsal metinlere âşına, geçmiş Peygamber ve milletler hakkında geniş bilgiye sahip olan Kâ'b, müslüman olduktan sonra da bir râvi olarak kendisini göstermektedir. Bilindiği gibi İslâm dininde ricâl üzerine sayısız eser yazılmış râvi sıfatıyla herkes başkalarının merceğine alınmıştır. Tabii ki, Kâ'b hakkında da görüş beyan eden olmuştur. Biz bu münekkidler zaman itibarıyla iki kısımda ele aldık.

1- Selefin Kâ'b Hakkındaki Görüşleri

Gerek siyâsi gerek ilmi konuda, Hz. Ömer'in Kâ'b'a karşı tavır ve tutumuna dair nakiller nisbeten fazladır. Belki bu sebeple, sonraki alimler Kâ'b'ı tenkid ederken Hz. Ömer'e ait rivâyetleri öne sürerler. Ta'dil konusunda müsbet düşünenler de Muâviye ile ilgili rivâyetlere önem verirler. Bu ikisi dışında bazı sahabilerin Kâ'b'la ilgili görüş ve değerlendirmelerini bize aktaran oldukça azdır veya berrak değildir.

Hz. Ömer, Ebû Hureyra'ya, "Hz. Peygamber'den hadis rivâyet etme! yoksa seni Devs⁽⁴⁷⁾ e sürerim, Kâ'b'a da sen de hadis nakletme! aksi taktirde seni de Kirade⁽⁴⁸⁾ ye gönderirim" der.⁽⁴⁹⁾ Kudüs'te Mescid-i Aksâ temizletilip hizmete açılacağında Hz. Ömer namazgâh yeri için istişârede bulunur. Kâ'b Kaya'nın arkasını işaret edince "Ey yahudi oğlu sana yahudilik bulaştı" diyerek reddeder.⁽⁵⁰⁾ Huzeyfe'ye, Kâ'b'ın "sema bir eksen tarafında değirmen taşı gibi döner" sözü ulaşınca, "Kâ'b yalan söylüyor" Allah buyuruyor ki "Allah semaları ve yeri yıkılmamaları için tutar,⁽⁵¹⁾ der.⁽⁵²⁾ Abdullah b. Selam da Cuma günündeki icâbet saati konusunda "Kâ'b yalan söylüyor" de-

(45) İbn Kuteybe, el- Maârif, s. 430; Zehabî, Siyeru Alâmi'n- Nübelâ, I/491; Zirikî el- Alâm, VI/85 ; Şemsettin Sâmî, Kâmusu'l- Alâm, V/367; İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/186; Ebû Zehv, el- Hadis, s. 180; Ebû Reyze, age., s. 166. Hims, Dimaşk ile Halep arasında bir yerdedir. Ebû Reyze, "Kâ'b, Hims'ta medfun olmasına rağmen Mısır'da da kabir yapılmış olup, halk feyz u bereket için hâlâ bu mezarı ziyaret ederler" der: age, s. 166. İbn Cübeyr, er- Rihle, s. 30'da bu mezarın Cize'de olduğunu söyler. Cize, Mısır'da, Fustât'ın batısında küçük bir beldedir: el- Hamevi, Mu'cem, II/200.

(46) Bazı kaynaklar sadece, "Şam'da vefat etti" şeklinde bir bölgenin adını verirler. Bkz. İbn Hacer, el- İsbâbe, V/323; Tehzib, VIII/439. Vefat yılı olarak da: Yahya b. Main, et- Tarih, II/496'da H.25 ; İbn Hacer, el- İsbâbe, V/46'da H.33; Ebû Nuaym, Hilye, VI/45; el- Havârizmî, Câmiu'l- Mesânid, II/546; İbn Esfîr, el- Lûbâb, I/393; el- Kâmil, II/153; ve Sem'ani, el- Ensâb, II/271'de H. 34 yılında, İbn İmâd ise Şezerâtu'z- Zehab, I/40'da, H. 35 yılında vefat ettiğine işaret ederler.

(47) Devs: Kuzey Yemen'de Tihâme bölgesinde bir yer.

(48) Kirade: "Zi Karade" Necd'de bir yer adı ya da Medine yakınlarında ormanlık bir bölge, Yakut, Mucem, IV/321- 322 Ya da "Maymunlar Yurdu" da denilebilir.

(49) İbn Manzûr, XXI/187. Kâ'b, Kissa da anlattırdı, bu yüzden Avf b. Malik de Kâ'b'ı bundan menetmiş ; ancak sonra Muaviye izin vermiştir. Kevesri, Malâkât, s. 33.

(50) İbn Teymiye, Mecmuat'ir- Rasâil, II/ 62, Ali el- Kârî, el- Esrâru'l- Merfûa, s. 436. Önce zikrettiğimiz Ebû Zerr'e ilgili hadisler de bu meyanda hatırlanmalıdır.

(51) Fâtr, 41

(52) İbn Hacer, el- İsbâbe V/323.

miştir.⁽⁵³⁾

Muhatabı belli olmasa da, Hz. Aişe'nin : "Kim, yarın ne olacağını bildiğini söylerse yalan söylemiş olur"⁽⁵⁴⁾ sözünün umûmundan, Kâ'b'ın, gaybla ilgili rivâyet veya görüşlerine itibar edilmemesini ve onun " kâzib" olmasını anlamaktayız.

Muâviye ise Medine'de, Kureyş'li bir topluluğa- Kâ'b'ın adını zikreder; "Ehl- i Kitaptan rivâyette bulunanlar içinde ondan daha güvenilir kimse yoktur. Buna rağmen biz onu yalan konusunda deneriz" demiştir.⁽⁵⁵⁾

Abdullah b. Selâm Kâ'b'a: "âlim kime denir?" diye sormuş, cevaptan sonra "doğru söyledin" demiştir.⁽⁵⁶⁾ Bu rivâyetle onun denendiği, haberlerinin doğruluğunun araştırıldığı arlaşılmaktadır. Velev ki bu İsrâili haber de olsa bazılarınca imtihan edilmektedir, zira haber yalansa bu, Kâ'b'a değil; kaynağa aittir⁽⁵⁷⁾ demek onun rivâyetlerine cevaz vermeyi gerektirmez. Bu sözler bir fitne veya bid'at nev'inde değerlendirilirse, cerh ta'dil tekniğine göre bir kusur teşkil ettiği görülür. Kaldığı Kâ'b'ın bütün rivâyetleri Tervât'a ait değildir.

Bu misallerden de anlaşılıyor ki; Kâ'b, Hz. Ömer, Huzeyfe, Ebû Zerr, İbn Abbas,Avf b. Mâlik ve Muâviye gibi sahabenin ileri gelenlerinden bazıları Kâ'b'a itimad etmiyorlardı.⁽⁵⁸⁾

2- Müteahhir(sonraki) Alimlerin Kâ'b Hakkındaki Düşünceleri.

Mütteahhir ulemâ ifadesiyle H. V. asırdan sonrasını kastediyoruz. Bunlardan bazıları selefın görüşlerini değerlendirmişler ve Kâ'b'nın isrâiliyât bilgisinin fazla olduğunu, bunları sahabeye anlattığını, onlardan da Kur'an ve Sünneti öğrendiğini belirterek müslüman, sağlam inanca sahip birisi⁽⁵⁹⁾ olduğunu belirtirler.

Sahabilerden bazılarının övgüsü dışında, eski âlimlerden tevsik edenin olmadığını, Buhârî ve Müslim'in de kendisinden hadîs zikretmediğini belirten kaynaklar da mevcuttur.⁽⁶⁰⁾ Fakat Kâ'b sonraki ard niyetlilerce istismar edilmiş, aslında ona ait olmayan birçok rivâyet kendisine isnad edilmiştir⁽⁶¹⁾ diyenler de mevcuttur.

Kâ'b'ın cerhine sebep teşkil edecek hiçbir sebebin bulunmadığı kana-

(53) Nesâi Cuma/45, Nr. 1432; Müsned, III/Nr. 7692

(54) Buhârî, Tefsir, 53. Sûre/1.Nr. 4855.

(55) Buhârî, İtisâm/25, Nr. 7361 ; İbn Hacer, el- İsbâbe, VI/323; Tehzib, VIII/439; İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/186,

(56) EbûZehv, el- Hadis, s. 181.

(57) Ebû Zehv, age., s. 187

(58) Kevserî, Makâlât, s. 33- 34 A. Aydemir, Tefsirde İsrâiliyyat, s. 64- 66

(59) Zehebî, Sıyeru, Alâmi'n- Nübelâ, I/490.

(60) İbn Hacer, Tehzib, VIII/ 439.

(61) Zehebî, age, I/481- 490; İbn Hacer, Tehzib, VIII/439; İ. Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 255

atında olanlar da vardır. (62) Hatta bu ve benzerlerini cerhe kalkışmanın ce-
hâlet olduğunu ifade ederler. Fakat Ebû Zehv'in iddia ettiği gibi isrâiliyat
rivâyet eden Kâ'b ve Vehb gibi râviler her zaman rivâyetlerinin "isrâiliyat-
tan" olduğuna dikkat çekmemişlerdir. Bu yüzden bazı iltibaslara sebep ol-
muşlardır. Ebû Zehv'in başka bir yanlığı, Kütüb- i Sitte imâmlarının
Kâ'b'dan rivâyet aldıkları söylemesidir. (63) Biz Buhârî'de Kâ'b'ın rivâyet et-
tiği "merfû" hadise rastlayamadık. (64)

İbn Teymiye'nin, Mescid-i Aksa'daki kayayı kible kabul ederek nama-
za duran kimse kafirdir, mürteddir, fetvasını, (65) Kâ'b'ın Hz. Ömer'e mescid
konusundaki teklifi ve bazı hareketleri cihetinden değerlendirirsek cerhine
sebep teşkil eden fiilleri olduğunu kabul ederiz. İbn Kuteybe ve Nevevi gibi
sika kimseler de kendisinden hadis almamışlardır. (66) Kâ'b bazı isimler hari-
cinde muhatablarına her sözünü kabul ettiriyordu. Bu durum da, rivâyetleri
esas alınca, bidât zaviyesinden cerhine sebep olarak değerlendirilebilir (67)
görüşü de zikredilmektedir.

Fakat biz biyografî kitaplarında cerhine dair sarîh lâfız bulamadık (68)
Ancak sika râvileri esas olan kaynaklarda isminin geçmesini de bir râvînin
sika oluşuna delil göstermek (69) bize göre yeterli değildir. Çünkü daha ilk
günlerden itibaren kendisine pek itimad edilmediği görülmektedir. (70)

C- Kâ'b'ın Kendisinden İlim Aldığı Şahıslar :

Kâ'b İsrâilî rivâyetleri, kıssaları yanında "merfû hadîs " naklinde de bu-
lunduğu zikredilmektedir. Bunlardan bir kısmı ismen verilmekle birlikte
mürsel olarak rivâyet ettikleri de vardır. (71) Tabi'üdan bazıları da Kâ'b'dan
mürsel olarak merfû hadîs almışlardır, (72) deniliyorsa da biz bu nevi rivâyete
rastlayamadık.

Tabakat kitaplarında ismi zikredilenler şöyle sıralanır:

1- Ömer b. Hattab

2- Hz. Aişe

(62) Ebû Zehv, age s. 192.

(63) Ebû Zehv, el- Hadîs, s. 181

(64) Kâ'b'ın Kütüb-i Sitte'deki rivâyetlerinden ilerde bahsedeceğiz.

(65) İbn Teymiye, Mecmuat'ı- Resâil, II/61.

(66) A. Emin Fecr, s. 161, İ. A. VI/3.

(67) A. Aydemir, Tefsîrde İsrâiliyat, s. 63, Ebu Reyze, age, s. 193, 261.

(68) A. Hâmbel, İlel, II/51; İbn Ebî- Hâtim er- Râzî, Kitâbu'l- Cerh, VII/ 161 ; İbn Main, et- Tarih II/496; Sem'âni, el- Ensâb, II/270; İbn Ha-
cer, Tehzib, VIII/438, v.d.

(69) Ebû Zehv, el- Hadîs, s. 180,

(70) İ. Cerrahoğlu, age, s. 255.

(71) İbn Hacer, el- İsbâbe, V/323; Tehzib, VIII/438; Ebû Zehv, age, s.180.

(72) İbn Abdilhâdî, Tabakât, I/105.

3- Süheyb b. Sinân⁽⁷³⁾

Başka bir rivâyete göre Kâ'b'a "İnsanların en âlimi " sorulunca Yemen'deki yahudi âlimi olan ve Kâ'b Hz. Peygamber'le görüşmek üzere yola çıkınca O'nun vefât ettiğini, arapların da dinden döndüğünü bildirerek yoldan çeviren, kendi ifadesiyle Hz. Peygamber'den sonra devletin başına geçecek halifeleri Muaviye'ye kadar ismen haber vermiş olan Zû Garâbât adında birine işâret edilir.⁽⁷⁴⁾ Bu şahsın da, Kâ'b'ın bilgi kaynaklarından birisi olduğunu bilmek açısından zikri gerekli bir bilgi olarak değerlendirilebilir.

D- Kâ'b'dan Rivâyette Bulunan Şahıslar:

1- Sahabîler.

- a) Ebû Hureyra⁽⁷⁵⁾(57)
- b) Abdullah b. Amr⁽⁷⁶⁾(69)
- c) Abdullah b. Abbas⁽⁷⁷⁾(68)
- d) Abdullah b. Ömer⁽⁷⁸⁾(73)
- e) Abdullah b. Zübeyr⁽⁷⁹⁾(73)
- f) Enes b. Malik⁽⁸⁰⁾(93)
- g) Mûaviye b. Ebî Süfyan⁽⁸¹⁾ (60)
- h) Şeddad b. Evs⁽⁸²⁾(58)

Burada dikkat çeken iki hususa işaret etmek lazımdır. Birincisi, Kâ'b'ın sahâbi râvîlerinden çoğu, (1000'in üzerinde hadîs rivayet etmiş olan) muksiründandır. Yine bu sahâbiler hadîs kitabesinde de önemli şahsiyetlerdendir. İkinci husus Abâdile'nin Kâ'b'dan rivâyette bulunmuş olmasıdır.

2- Tâbi'ler :

(73) İbn Ebî Hatim, Kitâbu'l- Cerh, VII/ 161 ; Ebû Nu'aym, Hilye, VI/45; el- İsbâbe, VI/323, Tehzib, VIII/438; Zehebi, Siyeru Alâmi'n- Nübe-lâ, I/490. Ancak Zehebi, burada "...daha, bir çok sahabi" deyip, isim zikretmemektedir. Sem'ani, el- Ensâb II/270'da, "Ömer ve İbn Abbas'tan rivayet aldı" demekle yetlinir.

(74) İbn Hacer, el- İsbâbe, II/177.

(75) İbn Hacer, Tenzib, VIII/ 438; el- İsbâbe, V/323, Zehebi, siyeru Alâmi'n- Nübelâ, I/490.

(76) Ebû Zehv, el- Hadis, s. 180.

(77) İbn Hacer, Tehzib VIII/438; el- İsbâbe, V/323 ; Zehebi, age, I/490; İbn Ebî Hatim, Kitâbu'l- Cerh, VII/161.

(78) İbn Hacer, el- İsbâbe, V/323; İbn Ebî Hatim, age, VII/161.

(79) İbn Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/162; İbn Hacer, age, V/323; İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/ 188; Ş. Sâmî, Kâmus, IV/3102.

(80) Ebû Zehv, age, s. 180

(81) İbn Hacer, Tehzib, VIII/ 438; el- İsbâbe, V/323; Zehebi, age, I/490.

(82) İbn Hacer, el- Ensâbe, III/195; İbn Sa'd, Tabakât, VII/401. Not: Sem'ani, el- Ensâb, II/270'de, Şam'da oturan insanlar ondan rivâyette bultundu diyerek genel bir ifade kullanır. Ayrıca M. Sibâi, şehabeddin bazılarının Kâ'b'dan mürsel hadîs rivâyet ettiğine dair yukarıdaki kaynaklarda geçen beyanlara karşı çıkmaktadır. Sebep olarak da Kâ'b'ın Hz. Peygamber'i gördüğünü ileri sürer. Bize Sibâi bura da yanılmaktadır. Bkz. M. Sibâi, es- Sünne, (Trc.),s. 348.

Kâ'b'dan rivâyette bulunan tâbiilerin sayısı bir hayli fazladır. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda tesbit ettiklerimizi sıralamaya çalışacağız. Ancak bazı- larının vefat tarihlerini tesbit edemedik. Zira bunların tercümelerinde, ne zaman vefat ettikleri hakkında bilgi verilmemektedir.

Tâbi'in'in çeşitli tabakalarında yer alan bu isimler: Ata b. Ebî Rabah (115)⁽⁸³⁾ Sai'd b. Müseyyeb (91),⁽⁸⁴⁾ Hemmam b. Münebbih(33),⁽⁸⁵⁾ Katâ- de(117),⁽⁸⁶⁾ Süleyman b. Eşec (?),⁽⁸⁷⁾ Eslem Mevlâ Ömer(115),⁽⁸⁸⁾ Ata b. Ye- sâr (94),⁽⁸⁹⁾ Abdullah b. Rebâh(90)⁽⁹⁰⁾, Mutarrif b. Mâlik (?),⁽⁹¹⁾ Abdullah b. Damre (?),⁽⁹²⁾ Tubey (101),⁽⁹³⁾ Nevf el- Bikâli (?),⁽⁹⁴⁾ Abdullah b. Avf (?),⁽⁹⁵⁾ Abdullah b. Kayle (?),⁽⁹⁶⁾ Ebû Mervân el- Eslemî (?),⁽⁹⁷⁾ Malik b. Ebi Âmir (?)⁽⁹⁸⁾ Memtur b. Sellâm (?)⁽⁹⁹⁾, Ebu Rafi' es- Sâig (34)⁽¹⁰⁰⁾, Abdurraf- man b. Mugis (?)⁽¹⁰¹⁾, Ravh b. Zinba' (?)⁽¹⁰²⁾, Yezid b. Humeyr (?)⁽¹⁰³⁾, Şureyh b. Ubeyd el- Hadramî (108)⁽¹⁰⁴⁾, İbn Mevâhin (?)⁽¹⁰⁵⁾.*

Görüldüğü gibi tâbiunun önde gelen, (fıkıh ve hadiste) otorite sayılan zevat Ka'b'dan ya da Ka'b'ın talebelerinden rivayet almışlardır. Ravileri gö- zönüne alınarak Ka'b'ın sikalığı hakkında hükmü varmak yanıltıcı olabilir. Zira hadisin Mutaber kaynaklarında Ka'b'a ait Merfu Hadis'e raslayama- dık. O halde bu raviler israiliyat konusunda güvenilir bir kişi olması sebe-

(83) İbn Hacer, Tehzib, VIII/438; Zehebi, Tezkire, I/98, Nr. 90.

(84) İbn Hacer, el- İsbâbe, V/323; İbn Ebî Hatîm, Cerh, VII/161.

(85) İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/188.

(86) İbn Manzûr, a.g.e, XXI/187.

(87) İbn Hacer, el- İsbâbe, II/118.

(88) Zehebi, Siyeru A'lâm, I/ 490.

(89) İbn Sa'd, Tabakât, V/173- 174; Zehebi, Siyer, I/490; Tezkire, I/90

(90) İbn Hacer, el- İsbâbe, V/323; Zehebi, el- Muktenâ, I/232, Tehzib, V/ 206- 207. Katade kendisinden hadis almıştır. Basra'lı tâbîilerden olup sikadır.

(91) Zehebi, SiyerA'lâm, I/491. Basra'da ikâmet etmiş, Tüster'in fethinde şehit olmuştur. Zehebi, el- Muktena, I/232, Nr. 2140.

(92) el- İsbâbe, V/323; tehzib, V/267.

(93) İbn Sa'd, tabakât, VII/452; el- İsbâbe, I/ 195; V/323; Zehebi Siyeru A'lâm, I/ 490; İbn Abdilhekem, Futûhu Mısır, s. 18.

(94) İbn Sa'd, Tabakât, VII/452; (Bu iki şahıs, Kâ'b'ın üvey oğullarıdır.) İbn Hacer, Tehzib, X/490; Bu râvinin 90 ile 100. H. yıllarında ve- fat ettiğini belirtiyor.

(95) İbn Hacer, İsbâbe, V/140; Zehebi el- Muktenâ, I/52, Nr.20; Abdullah b. Avf el- Kâfî, Ömer b. Abdilaziz'in Filistin Amilî idi. zührî ve Diğerleri ondan hadis almıştır.

(96) el- İsbâbe, IV/59.

(97) el- İsbâbe, VII/174; İbn Hacer, Tehzib, XII/230; Sahabî olduğu şübhelidir. İsminde de ihtilaf vardır. Bazıları onu sika addederken Nesâî, "gayri Ma'rufur" der.

(98) el- İsbâbe, V/323; Tehzib, VIII/438.

(99) Tehzib, VIII/438, X/296; Zehebi, Siyeru A'lâm, I/490; Tehzib, X/296'da Künyesi Ebû Sellâm olarak verilip nisbesi el- Habeşi ed- Di- maşkı olarak belirtilmektedir. Habeşi, Hımyer'de bir mahalle adı olup oraya nispet edilmiştir. Ölüm tarihi belirtilmemiş, Mekhul ve Evzâl ondan hadis almıştır.

(100) el- İsbâbe, V/323; Zehebi, Tezkire, I/69, Nr. 64.

(101) Tehzib, VI/275- 276; , VIII/438. Buralarda vefat tarihi verilmemektedir. İbn'ul- Medîni, bu şahsın tek rivâyeti dışında tanınmadığını belirtiyor.

(102) Tehzib VIII/438; Zehebi, el- Muktenâ, I/245, Nr.. 2301. Ebû Zür'a Ravh b. Zinba' el- Huzâmî Muhaddramdır.

(103) Tehzib, VIII/438, XI/323. Nisbesi er- Rahbî olup, Hişâm'ın koruması idi. Ondan Şu'be, Ebû Avâne gibi Tâbîiler hadis nakletmiştir. Kendisi Şamlıdır.

(104) Tehzib, VIII/438, IV/328, Ebû's- Savâb el- Hımsî'dir. Kendisine yetişmediği kişilerden rivâyette bulunurdu.

(105) Tehzib, VIII/438; Zehebi, Mizan, IV/596.

biyle Ka'b'dan divayet almışlardır.⁽¹⁰⁶⁾

E - Kâb'dan Nakledilen Rivayetlerin Taksimi ve Tahlili

1- Merfu' Rivayetleri Hakkında

Buhârî⁽¹⁰⁷⁾ ve Müslim'de Ka'b'ın merfû rivayetlerine raslayamadığımız gibi Sünen'lerde, Muvatta' ve Müsned'de de şahsi kanâatlerinden veya merfû hadisin açıklamasından ibaret bazı nakiller bulabildik. Meselâ : Buhârî'de Muâviye'nin Kâ'b hakkındaki sitayişkâr konuşması⁽¹⁰⁸⁾ Allah'ın, kela-mını Musa a. s.'a rû'yetini de Hz. Muhammed S.A.V'e taksim ettiğine dair görüşü⁽¹⁰⁹⁾ ile az önce Müslim'de geçen hadisin akabinde Kâ'b, Resûlullah doğru söyledi diyerek Allah'ın ve efendisinin hakkını eda eden köle ve zahid mü'minin muâheze edilmeyeceğini ilave eder.⁽¹¹⁰⁾

Kim güzel bir abdest alıp, sonra iki veya dört rekat namaz kılsa...⁽¹¹¹⁾ ayrıca Muvatta'da Kâ'b'a ait bir çok rivâyet vardır. Mesela : Ata b. Yesâr, Abrullah b. Amr ve Ka'b' namaz rekatlarını şaşaranın ne yapması gerektiği sorusuna ikisi de, sonra bir rekat ilave edip, oturduğu yerde iki de secde yapar, cevabını vermişlerdir.⁽¹¹²⁾

Hâsılı Mu'teber hadis kaynakları Ka'b'ın merfû' rivayetlerine itibar etmemişler, fakat onun hadislerin izahı sadedindeki, isrâilî veya şahsi bilgisine başvurmuşlardır.⁽¹¹³⁾

2- Kendi Görüşleri ve Hükümleri

Kâ'bu'l- Ahbâr'ın rivâyetlerinin merfû hadis olmayıp, isrâilîyât olduğuna dair ipucu da bulamadıklarımızı kendi sahsi görüşü olarak değerlendirebiliriz. Bunların misâli çoktur. Ama hadis kaynaklarından şimdiye kadar verdiğimiz rivâyetler ve atıfta bulunduğumuz nakillerden bir kısmı bu konunun misallerini teşkil eder.

(106) Kâ'b'ın, İsrâilîyat konusunda güvenilir olup, Merfu' hadis nakil hususunda şüphelerin bulunduğu ; güvenilir bir kişi olmadığı hususunda, Bkz. Keveserî Makâlât, s. 32- 33. *Görüldüğü gibi isimlerini burada zikrettiğimiz Kâ'b'ın talebelerinin bir çoğu Yemen bölgesinden gelip Şam civarına yerleşmiştir. Bunların haricinde Şam asıllı meşhur râmîlerden bazıları da bu şahıslardan hadis dinlemişlerdir. Ancak şunu sormadan geçemiyoruz. Hz. Ömer'in şehadetinden sonra bu insanların rast gele yerlere gitmeyip ; Şam ve civarına yerleşmeleri bir tesadüf mü ?

(107) Hadis fihristi olan Concordance'da Kâ'b'ın Kütüb- i Sitte'deki yerlerine yapılan atıfları bir kısmı hatalıdır. Ebû İshâk künyesinden kaynaklandığını zannettiğimiz bu kusuru Buhârî'ye yapılan atıflarda tespit ettik. Buradaki Ebû İshâk, Kâ'b değil, Hemedânî nisbeli bir şahıstır.

(108) Buhârî, İ'tisâm, VIII/25, Nr. 7371.

(109) Tirmizî, Telsir, Süre, 53/2, Nr. 3278. hemen burada Mesrûk'dan gelen bir nakle göre Hz. Aîşe, Hz. Peygamber'in Cibril'i gördüğünü belirterek, "Muhammed Allah'ı gördüğü" demek büyük bir yalıdır, demiştir.

(110) Tirmizî, Birr/54, Nr. 1985; Müsned, III/Nr. 9079.

(111) Nesâî, Kat'û's- Sârik, VIII/10, Nr. 4954- 4955 ; Müsned, VI/Nr. 17053, 17380. Bu rivâyetlerin metninde epeyce farklılık vardır. Ancak bizi ilgilendiren yönü, Nesâî'de Kâ'b'a ait gösterilen bu rivâyet, Müsned'de merfu hadis olarak verilir, Kâ'b zikredilmemektedir.

(112) Muvatta, Salâ'û'16, Nr. 216. Diğer rivâyetler ise, Muvatta, Hac/24, Nr. 792, 77, Nr. 953; Sefer /10, Nr. 366; Cum'a/7, Nr. 243 ; Câmi/3, Nr. 1674, 4, Nr. 1703, 6, Nr. 1775, 11, Nr. 1825. Ancak bu nakiller de merfû hadis olarak verilmemektedir.

(113) Bkz. Keveserî, Makâlât, s. 33.

Bizim için önemli olan onun isrâîli rivâyetleridir. Zira asıl problem burada yoğunlaşmaktadır.

3- İsrâîli Rivayetleri :

Bu nevi riyâyetleri çeşitli rumuzlarla anlamak mümkündür. Bunlardan bir kısım " Tevrat'ta yazdığına göre⁽¹¹⁴⁾....., falan, bize Tevrat'ta bunun mevcudiyetinden bahsetti, "Kitab'ta şöyle yazılır⁽¹¹⁵⁾....., ifadeleri yanında, insan aklının ve duyularının kavrayamayacağı bir varlık ya da hâdise hakkındaki nakilleri, isrâîliyât olarak değerlendirmek icab ediyor. Zira bunlar, şahsi görüşlerin dışında husûsiyetler taşımaktadırlar.

İsrâîli rivâyetleri de birer misâlle taksim etmeye çalışalım. Genel olarak bunları altı ara başlıkta vermek istiyoruz.

3- a) Yaratma, İlk yaratılan ve Yaratma Günleri Hakkında :

Allah varlıkları yaratınca, yaslanıp, bacağına birini diğerinin üstüne attı. Bunun için insan böyle yapmamalı.

Bu görüşü, Kâ'b'ın Es'as b. Kays'ı bu şekilde görünce "bu oturuş Rabb'in oturuşudur" diyerek nehyettiğine dair rivâyet destekler.⁽¹¹⁶⁾ Bu mücessimî rivâyet bir yana, böylesine önemli bir hususun isrâîlî bir rivâyetle desteklenmesinin yorumunu okuyuculara bırakıyoruz. Biz bu konu ile ilgili âyetlere atıfta bulunmakla yetiniyoruz.⁽¹¹⁷⁾

Abdullah b. Selam, Ka'b, Dahhâk, ve Mücahit dediler ki : Yaratmanın başlangıç gücü pazardır.⁽¹¹⁸⁾ Bu altı yaratma günlerinin bin yıl gibi olduğuna dair rivâyetde⁽¹¹⁹⁾ Allah'ın yaratmasının zaman boyutuna indirgemesini telkin ediyor. Oysa biz bunun sayısal değerinde olmadığı kanaatindeyiz.

Allah toprağı "Sebt" gününde yarattı... bu rivâyet Müslim' de vardır, ancak merfu olarak rivâyeti hatalıdır., bu söz Ka'b'a aittir.⁽¹²⁰⁾

3- b) Peygamberlerle İlgili Rivâyetler

Adem (a. s)'in yeryüzüne indirilişi ve yeri⁽¹²¹⁾ Ya'kub (a. s)'in yaşadığı yer ve medfeni⁽¹²²⁾ kurbanlığın , İsmâîl değil ; İshâk (a. s.) olduğu ve şeytan-

(114) Mâverdî, Edebu'd- Dünya ve'd- Dîn, / (Trc.) s. 286.

(115) Misâl olarak bkz. Muvatta, Cum'a/7, Nr. 243.

(116) İbn Fûrek, Müşkilu'l- Hâcis, s. 120.

(117) Bakara, 2/29 ; Araf, 7/54 ; Yunus, 10/3 ; Tâhâ, 20/5 ; Kâf, 50/15.

(118) İbn Esr, el- Kâmil, I/16.

(119) İbn Esr, age., I/19- 20

(120) Ali el- Kârî, el- Esrâr, s. 435 ; İbn Kesir, Tefsir, Bakara, 2/29 Medinî, Buhârî gibi ulemanın, bu rivâyetin Kâ'b'ın sözü görüşünde olduğunu beyan eder. I/72 ile Arâf,

(121) Kalkaşandî, Subhu'l- A'sâ, IV/257.

(122) İbn Abdilhakem, Futûh'u Mısır, s. 18

la mücadelelerini ⁽¹²³⁾ Yusuf (a. s.)'ın ölümü, medfeni, ve israiloğullarının durumu ⁽¹²⁴⁾ Hz. Peygamber'in Tevrat'daki özellikleri ⁽¹²⁵⁾ Hızır ve Zülkayneyn kıssası ⁽¹²⁶⁾ ile Deccal hakkındaki rivâyetlerin bir kısmı ⁽¹²⁷⁾ Ka'b'ın bu nevîden rivâyetleridir.

3- c) Coğrafi Merkezler Hakkındaki Nakiller

Çeşitli şehir ve ülkelerin özellikleri hakkında çok fazla rivayet vardır. Bunlar daha ziyade genel ve şehirlere özel tarih kitaplarında bulunmaktadır. Misal olarak; Mısır'ın fitnelerden arındırıldığı ve orada fitne çıkarmak isteyenin Allah'ın lanetine uğrayacağı. ⁽¹²⁸⁾

Mısır'ın, Cennet'in bir benzeri olduğu, ⁽¹²⁹⁾ dört nehirin cennetten kaynaklandığı, bunların Nil, Fırat, Seyhan ve Ceyhan olduğu ve özellikleri ⁽¹³⁰⁾, Nil'e yılda iki defa vahiy geldiği ⁽¹³¹⁾ Vecc* in, Allah'ın yeryüzünü yaratmasına hüküm verdiği gün oradan semaya yükseldiği yer olduğu ⁽¹³²⁾ göklerin bir meleğin omuzunda döndüğü ⁽¹³³⁾ belde ve sakinlerinin özellikleri ⁽¹³⁴⁾ med ve cezirin, bir görevli meleğin Çin denizine topuğunu veya başparmağını batırıp çıkarmasıyla olduğu ⁽¹³⁵⁾ yolundaki rivayetler bu türdendir.

3- d) Bazı Âyetlerin Tefsirine Yönelik Nakiller

Mûsâ (a. s.) 'ın nalınlarının ölü eşek derisinden olduğu için çıkardığını belirterek Tâhâ 12. âyeti açıkladığı ⁽¹³⁶⁾ Cennet ağacının büyüklüğü. ⁽¹³⁷⁾

Furkân, 38. âyetteki Ashâb- ı Ress'in Antakya'da bir kuyunun sahipleri oldukları ⁽¹³⁸⁾ En'am 151- 153 âyetlerinin, Tevrât'ın başlangıcı oldukları ⁽¹³⁹⁾ Al- i İmrân, 187. âyetteki hitabın ehl- i Kitab'a olduğunu İbn Mes'ud'a söylemesi, İbn Mes'ud'un da ona bu âyet'in Ka'b'ın müslüman olmadan önce indiğini belirterek nazikçe maksadına engel olması ⁽¹⁴⁰⁾ gibi misâller çoğaltı-

(123) İbn Esîr, I/109- 110 sahâbîden Ömer, Ali ; Abbas ve İbn Abbas, Abdülâh b. Mes'ud, İbn Sâbit, İbn Ebî Huzeyl ve Mesrûk r. a. 'ın da bu görüşte olurları zikredilir.

(124) İbn Abdilhakem, age., s. 18, 19

(125) İbn Sa'd, Tabâkât, I/360. Fakat Buhârî, Hz. Peygamber'in Tevrat'taki vasıflarına dair rivâyeti Ka'b'dan değil ; İbn Abbas'tan almış tır. Bkz. Buhârî, Büyü/50 Nr. 2123

(126) İbn Hacer, el - İsbâbe, II/118

(127) Z. Sarıtoprak, Deccâl, s. 124.

(128) Kalkaşandî, Subhu'l- A'sâ, III/280 ; All el- Kâfî, el- Esrâr, s. 308.

(129) İbn Abdilhakem, age., s. 5

(130) İbn Abdilhakem, age., s. 150 ; İbn Tağrıberdî, en- Nücûm, I/34.

(131) İbn Tağrıberdî, age., I/33- 34.*Vecc: Taif kastedilir. Bkz. Yakut, Mu'cem, V/361.

(132) İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelifi'l- Hadis, s. 144

(133) Ebû Reyze, Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması (Trc.) s. 183. İbn Abbas bunu duyunca Kâ'b yalan söylemiş, O yahüddilğini hâlâ bırakmadı mı ? demiştir. Bu rivâyet Hacer'in Kitâbu'l- Kâfî'sinden alınmıştır. İbn Tağrıberdî, age, I/51.

(134) İbn Tağrıberdî, age, I/51

(135) Heyet, Tarihu'l- Bahriyyeti'l- Misriyye, s. 194,

(136) Muvatta, Câmi/4, Nr. 1703

(137) İbn Kesir, Tefsir, Vâkı'â Süresi 56/30, IV/289.

(138) Elmalik, Hak Dini , V/3588.

(139) Elmalik, age., III/2091.

(140) İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/187.

labilir. Bize göre Ka'b bu âyeti, isrâîlî rivâyetlerine cevaz verilmesi için kullanmak istemiştir. Ancak İbn Mes'ud buna engel olmuştur.

3- e) Tabiat ve Hayvan Alemi İle İlgili Haberler.

Abdullah b. Zübeyr yaslanmış otururken bir kuş görür ve Ka'b'ın, bir kuş havalandığı zaman, 12 milden yukarı çıkamaz dediğini nakleder.⁽¹⁴¹⁾

3- f) Ahlâk ve Ahkâm Konularındaki Rivâyetler:

Bir defasında Amr b. As, Halit b. Sabit el- Fehmi'yi "Meks"⁽¹⁴²⁾ görevine atamak için çağırdı, Halit bu görevi almak istemedi. Amr niçin çekiniyorsun deyince, O da Ka'b, meks'e yaklaşmayın; onu alan kimse cehennemdedir., dediğini nakleder.⁽¹⁴³⁾

Allah insana: Ey ademoğlu hakkıma yemin olsun ki, ben sana dostum, senin üzerindeki hakkım sebebiyle sen de bana dost ol! buyurmuştur. İbn Arabî, ben bunu Kâ'b'dan mevkûf olarak naklettim demektedir.⁽¹⁴⁴⁾

Hız. Ömer, Resûlullah bana bir şey söyledi ki: benim, ümmetim hakkında en çok korktuğum şey sapıtan liderlerdir deyince Kâ'b, Allah'a yemin ederim ki ben bu ümmet için onlardan başkasından kormuyorum, dedi.

Kâ'bu'l- Ahbâr diyor ki : Tevrat'da şöyle yazılıdır. Her kim musibete maruz kalıp da halini insanlara şikâyet ederse, Rabb'ini şikâyet etmiş olur.⁽¹⁴⁵⁾

Bu nevi, ahlâka ve Muvatta' da gösterilen nakiller gibi- ahkâma dair rivâyetleri oldukça çok olan Ka'b'a ait nakillerin hepsini veremiyoruz. Mese- lenin aydınlanması için misâl olarak bir kaçının zikredilmesini yeterli gör- dük.

DEĞERLENDİRME

Görüldüğü gibi, Kütüb-i Sitte'de merfû rivâyeti bulunduğu sanılan **Kâ'bu'l- Ahbâr**'ın, bu külliyyatta merfû hadîs naklettiğine rastlayamadık. Ri- vâyetleri var, ancak merfû hadîs değil. Kanaatimiz bu olmakla birlikte göre- mediğimiz bir misâl getirilirse bunu da kabul etmeye hazırız.

Durum böyle olunca, Kütüb- i Sitte imamları Kâ'b'ın merfû hadisine ya rastlayamadılar ya da sıhhatli bulmadılar demek icâbeder. Genel olarak ri-

(141) İbn Manzûr, age., XXI/186

(142) Meks, Cahiliye döneminde tüccarlardan alınan para veya sultanın avanesinin zorla aldığı ticârî haraç. Bkz. Cübân Mesûd, er- Râid, II/1423.

(143) İbn Abdilhakem, a. g. e., s. 112, 231.

(144) Muhyiddin İbn Arabî, mişkâtü'l- Envâr, (Trc.M. Demirel) , s. 123. Burada ilkkafe çeken husus, rivâyetin Kutsî Hadîs şeklinde olu- şudur. Bu husûsiyet ise sadece Peygamberlere aittir.

(145) İbn Manzûr, Muhtasar, XXI/181.

vâyet açısından önemli bir şahıs olan **Kâ'bu'l- Ahbâr**'a ait rivâyetlerden 200'ün üzerinde bir miktara ulaşılmış bulunmaktayız. Ancak, bu sayı artmaya müsaittir. Çünkü arzu ettiğimiz kaynakların bir çoğunu inceleme fırsatı bulamadık. Rivâyetlerinin en fazla bulunduğu kaynak Ebu Nu'aym'ın Hilyetü'l- Evliyâ'sıdır. Bunu şehir tarihleri, genel tarih kitaplarıyla İbn Kesir, Taberi ve İbn Atıyye'nin eserleri gibi bazı rivâyet tefsirleri takip eder.

Bu çalışmanın konusu, hâdîs açısından isrâiliyatın durumu ve **Kâ'bu'l- Ahbâr**'ın bu meseledeki önemi olduğu için bütün rivâyetleri derlemek, bizim maksadımızın dışında kalmaktadır. Fakat, ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş ve zaman alıcı bir problem olan isrâiliyât ile ilgili rivâyetleri derlemek, bize bir çok faydalar sağlayacaktır. Bu husus, rivâyet ve rivâyet tekniği itibariyle hadis branşını ilgilendirmektedir.

İleriki zamanlarda hadiste isrâiliyat meselelerine yardımcı olacak çalışmalar yapmayı düşünmekteyiz. İsrâilî rivâyetlerin derlenmesi, sahih haberlerin bazı şâibelerden arındırılması hususunda yapılan değerli çalışmalardan biri olacaktır.

KAYNAKLAR

- 1- Kur'an-ı Kerim.
- 2- el- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, (1162), Keşfu'l- Hafâ ve Müzilu'l- İlbâs Ammâ's - Tehare mine'l Ehâdisialâ Elsineti'- Nâs, I- II, Beyrut 1988.
- 3- Ahmed b. Hambel, (241), el- Müsned, I-X, Beyrut 1988.
- 4- Kitabu'l- l'lel ve Ma'rifeti'r- Ricâl, I-.....,Ank. 1963.
- 5- Ahmed Emin, Fecru'l- İslâm, Beyrut 1975.
- 6- Zuhru'l- İslâm, I- IV, Beyrut, Trz.
- 7- Ali el- Kâri, (1014), el- Esrârü'l- Merfûa, fi'l- Ahbârî'l- Mezu'a, Beyrut, 1986.
- 8- Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyat, Ankara, 1974.
- 9- el- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, (256), el- Câmiu's- Sahîh I- VIII, Beyrut, 1991.
- 10- Canan, İbrahim, Kütüb- i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, I- XVIII, Ankara, 1988.
- 11- Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara , 1983.
- 12- Cübrân, Mes'ud, er- Râid, I- II, Beyrut, 1978.
- 13- Çağatay, Neşet, İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi, Ankara , 1978.
- 14- Çakan, İ. Lütfi, Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları, İst. 1982.
- 15- Dehlevî, Şah Veliyullah, Huccetu'llahi'l- Bâlliğa, (Trc. R. Nazlı) Hilâl Yayınları Yrz. Trz.
- 16- Dârakutnî, Ebu Hasan Ali b. Ömer (385), Zikru Esmâi't- Tâbiin vea Men Ba'dehüm, I- II, Beyrut, 1985.
- 17- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as (275), Sünen, I- IV, Kahire, 1988.
- 18- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah, (430), Hilyetü'l- Evliya ve Tabakâtu'l- Asfiyâ, I- X, Beyrut 1988.
- 19- Ebû Zehv, Muhammed, el- Hadîs ve'l- Muhaddisün, Kahire 1978.

- 20- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yâkûb, (817), el- Kamusu'l- Muhit, I- IV, Beyrut Trz.
- 21- el- Felâte, Ömer b. Hasan, el- Vaz'fi' I- Hadîs, I- III, Beyrut 1981.
- 22- Hâkim Nîsabûrî, Ebû Abdullah Muhammed, (405), el- Kifâye fi 'ilmi'r- Riâye, Kahire, Ir Trz.
- 23- Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'an Dili, I- IX, İstanbul 1982.
- 24- Hamidullah, Muhammed. Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife- i Hemmam İbn Münebih, (İrc. K. Kuşçu), İstanbul 1967.
- 25- el- Hamevî, Ebu Abdullah Yakût (.....), Mu'cemu'l- Buldân, I- V, Beyrut Trz.
- 26- Hayreddin Zirikli, el- A'lâm, I- VIII, Beyrut, 1969.
- 27- el- Hâvârizmî, Muhammed, (665), el- Câmiu'l- Mesânid, I- II, Beyrut Trz.
- 28- Hodgson, M. G. S., İslâm'ın Serüveni, (Trc. I. Durdu, E. Karataş), I- III, İstanbul 1993.
- 29- İbn Ebdilhakem, (....), Futuhu Mısır ve Ahbâruhâ, I-, Leyden, 1922.
- 30- İbn Abdilhâdî, Ebû Abdullah Muhammed, (744), Tabakâtu Ulemai'l- Hadîs, I- IV, Beyrut 1989.
- 31- İbn Cübyr, muhammed b. Ahmed, (614), Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut 1964.
- 32- İbn Ebî Hâtîm, Muhammed b. İdrîs (327), Kitâbü'l- Cerh ve Ta'dîl, I- IV, Beyrut 1952.
- 33- İbnü'l- Esîr, Ebû'l- Hasan Ali (606), Üsdü'l- Gâbe fi Ma'rifeti's- Sahâbe, I- V, Beyru Trz.
- 34-, el- Kâmil fi't- Tarih, I- XII, Beyrut 1979.
- 35-, el- Lûbâb fi Tehzîb'l- Ensâb, I-, Dâru Sâder, Beyrut Trz.
- 36- İbn Haldûn, Abdurrahman, (1405), Mukaddime, (Trc. Z. K. Ugan), I- III, İstanbul 1986.
- 37- İbnü'l- İmâd, Abdülhay, (1089), Şezerâtu'z- Zeheb, I- VIII, Beyrut Trz.
- 38- İbn Kesîr, Ebû'l- Fidâ İsmâil, (774), Tefsîru'l- Kur'ani'l- Azim, I- IV, Beyrut 1987.
- 39-, el- Baisu'l- Hasis Şerhu İhtiarı Ulûmi'l- Hadîs, Kahire 1979.
- 40- İbn Kuteybe, Abdulah b. Müslim, (276), el- Maarif, Kahire Trz.
- 41-, Kitâbu Te'vili Muhtelifi'l- Hadîs, Kahire Trz
- 42- İbn Mâce, Ebû Abdullah (275), Sünen, I- II, Beyrut Trz.
- 43- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (711), Muhtasaru Tarihi' Dimaşk, Li İbn Asakir, I- XXIX, Dimaşk 1990.
- 44- İbn Fûrek, Ebû Bekir, (406), Müşkilu'l- Hadîs ve Beyânuhû, Beyrut 1985.
- 45- İbn Hacer, el- Askâlanî, (852), Fethu'l- Bâri bi Şerhi Sahihî'l- Buhârî, I- XIII, Kahire 1987.
- 46-, Tehzîbu't- Tehzib, I- XII, Daru Sader, 1325.
- 47-, el- İsbâbe fi Temyîzi's- Sahâbe, I- VIII, Beyrut Trz.
- 48- İbn Mâkûlâ. Ali b. Hibetullah (475), el- İkmâl fi Raf'i'l- İrtiyâb ani'l- Mu'telef ve'l- Muh- telef fi'l- Esmâ ve'l- Künâ ve'l- Ensâb, I- VII, Beyrut 1990.
- 49- İbn Sa'd, Muhammed (230), Kitâbu'l- Tabâkati'l- Kebîr, I- VIII, Beyrut, Trz.
- 50- İbn Tağrıberdî, Yusuf, (874), en- Nucûmu'z- Zâhire, I- XVI, Kahire, 1963.
- 51- İbn Teymiyye, Takiyyuddin, (728), Mecmuatu'r- Resâil'in Nebeviyye - I- II, Beyrut Trz.
- 52-, Minhâcu's- Sünnetiye, I- IX, Trz. 1986.
- 53- İslâm Ansiklopedisi, I- XIII, İstanbul 1979.
- 54- İzmirli, İ. Hakki Siyer- i Celfie- i Nebevi İstanbul 1332.

- 55- Kalkaşandı Ebû Abbâs Ahmed b. Ali (821), Subhu'l- A'şa fi Sina'ati'l- İnşâ, I-XI Kahire Trz.
- 56- Kandemir, Yaşar, Mevzû Hadisler, Ankara, 1980.
- 57- Kehhâle, Ö. R. , Mu'cemu Kabâilî'l-Arab, I-V, Beyrut 1982.
- 58- Kevserî, Muhammed Zehid, Makâlâtü'l- Kevseri, Kahire, 1372. H.
- 59- Koçyiğit, Talât, Kelamcılarla Hadisciler Arasındaki Münakaşalar, Ankara 1984.
- 60- Mahmut Ebû Reyve, Adva'Ala's- Sünneti'l- Muhammediye, (Trc. E. Göneng), İstanbul 1988.
- 61- Mâlik b. Enes, (179), Muvatta', Beyrut Trz.
- 62- Maraşlı, Yusuf Abdurrahman, Mukaddime li Tefsiri İbn Kesir, I- IV, Beyrut, 1987.
- 63- Mustafa Sibâî, es- Sünnetü ve Mekânetühâ fi't- Teşri'i'l- İslâmî, (Trc. E. Göneng), İstanbul 1981.
- 64- Müslim, İbn Haccâc, (261), el- Câmiu's- Sahîh, I- V, Kahire Trz.
- 65- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed, (303), Sünen I- VIII, Beyrut 1988.
- 66- Okiç, M. Tayyib, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, İstanbul, 1959.
- 67- Said Nursi, Muhakemât, İstanbul, 1977.
- 68- Sarıtoprak, Zeki, Deccal, İstanbul 1992.
- 69- Sem'âni, Ebû Sa'd Abdülkerim, (562), el- Ensâb, I- IV, Beyrut 1988.
- 70- Suyûtî, Celaluddin, (911), Tedrîbu'r- Râvî fi Şerhi Takrîbi'n- Nevevî, I- II, Medine, 1972.
- 71-, Târîhu'l Hulefâ, (Thk. M. Muhyiddin Abdülhamid) Yrz. Trz.
- 72- Şemseddin Sâmî, Kâmusu'l - Alâm, I-VI; İstanbul 1314.
- 73- (Heyet), Târîhu'l- Bahriyeti'l- Mısıriyye, Mısır, 1973.
- 74- et- Tirmizî, Ebu İsa, (279), Sünen, I- V, Beyrut Trz.
- 75- Yahya b. Ma'in, (233) et- Târih, I- IV, Mekke, 1979.
- 76- Yardım, Ali, Hadis I- II, İzmir, 1984.
- 77- ez- Zehebî, Muhammed b. Ahmed (748), Siyeru Alami'n- Nübelâ, I- ? , Beyrut 1982.
- 78-, Mizânu'l- İ'tidâl fi Nakdi'r- Ricâl, I- IV, Beyrut Trz.
- 79-, Tezkiretu'l- Huffâz, I- IV 7. Baskı Dâru İhyâi't- Tûrasi'l- Arabi, Trz.
- 80- El- Muktenâ fî Sedi'l- Künâ, I- II, Medine, 1408.H.
- 81- Zekiyuddin Şa'ban, Usûlü'l- Fıkıh, (Trc. İ. Kafi Dönmez),
- * Önceki sayıda yayınlanan makalenin kaynaklarını da bu listeye dahil ettik.